

A REPÚBLICA DOS SOÑOS, DE NÉLIDA PIÑON, EN GALEGO

Xosé Manuel Dasilva
Universidade de Vigo

Resumo

O primeiro obxectivo deste artigo consiste en analizar a difusión da obra de Nélide Piñon no conxunto do Estado español e, particularmente, en territorio galego. Como punto de partida, lévase a cabo o comentario de diversas reflexións da propia Nélide Piñon no que atinxe aos vínculos entre o universo galego e unha parte importante da súa creación literaria. Préstase atención, por outra banda, a algúns dos aspectos máis salientables que a escritora galego-brasileira ten exposto sobre a súa concepción da tradución como actividade de mediación intercultural. O segundo obxectivo do presente traballo cífrase na análise da versión publicada en lingua galega, nos últimos meses, da novela *A República dos Sonhos*.

Palabras clave: Nélide Piñon; Tradución; *A República dos Sonhos*

Abstract

This paper aims in the first place at analysing the diffusion of Nelida Piñon's work in Spain, particularly in the Galician area. As a starting point, we coment on some reflections of Nelida Piñon regarding the ties between the Galician universe and an important part of her literary work. Attention is given, on the other hand, to some remarkable aspects of this Galician-Brasilian writer's concept of translation as an activity of intercultural mediation. The second objective of the paper consists in alalyng the recently published Galician version of the novel *A República dos Sonhos*.

Keywords: Nélide Piñon; Translation; *A República dos Sonhos*

É incuestionable a proxección que Nélide Piñon está a alcanzar hoxe en día como escritora no conxunto das letras internacionais¹. Unha proba recente deste éxito é, por exemplo, o feito de que Nélide Piñon fose protagonista da prestixiosa revista norteamericana *World Literature Today*, que dedicaba así un número monográfico, por primeira vez, a un escritor latinoamericano.

¹ O presente estudo ten como base a conferencia en lingua portuguesa "O retorno de Nélide Piñon ao centro: *A República dos Sonhos* traducido para a língua galega", pronunciada no VIII Congreso da Associação Internacional de Lusitanistas que tivo lugar en Santiago de Compostela do 18 ao 22 de xullo de 2005.

Nas páxinas da mencionada revista apareceron unha entrevista á autora, notas biográficas e autobiográficas², ensaios, unha recensión da súa última novela *–Vozes do Deserto–* e algúns anacos desta, traducida integramente por Nelson Vieira ao inglés (Dasilva, 2005b). Outra proba do mesmo éxito foi a concesión a Nélida Piñon do Premio Príncipe de Asturias do presente ano, na súa XXV edición, probablemente o galardón literario máis importante do mundo logo do premio Nobel. Ao Premio Príncipe de Asturias presentábanse trinta e unha candidaturas de escritores de dezaseis países, entre eles os americanos Paul Auster e Philip Roth e o israelí Amos Oz. Tamén figuraban como candidatos dous grandes autores portugueses, Eduardo Lourenço e António Lobo Antunes. Emporiso, a honra foi para Nélida Piñon. O xurado resaltou a súa «incitante» –velaí o adxectivo aplicado por dito xurado– produción literaria. Valorouse, por outra banda, a mestizaxe cultural que a súa obra representa, combinando tradicións literarias diversas.

No que se refire, singularmente, a España, débese dicir que Nélida Piñon é a autora brasileira talvez máis coñecida arestora. Niso ten moito que ver, con seguranza, a dimensión hispanoamericana da súa actividade como intelectual, intentando pór en contacto os espazos americanos de orixe española e de orixe portuguesa, como o escritor mexicano Carlos Fuentes salientaba no discurso de entrega do Premio Juan Rulfo a Nélida Piñon, no ano 1995:

Não há facto mais triste e menos justificável na América Latina que a persistência de uma demarcação alexandrina rígida entre as duas Américas do Sul, a hispânica e a lusófona. O Brasil e a América espanhola, ao desconhecerem-se, reduzem-se. Somos duas faces da mesma moeda, a cara e a coroa, e dividir esse escudo significa ficarmos sem metade do nosso ser. Nélida Piñon, o prêmio a Nélida Piñon vem reparar esse divórcio doloroso e desnecessário (Fuentes, 1997).

A maiores do Premio Juan Rulfo, entregado en México, Nélida Piñon recibiu en España o Premio Internacional Menéndez Pelayo, no ano 2003, que tamén foi importante para reafirmar a presenza española da autora. Hai un dato moi significativo que evidencia a aceptación que Nélida Piñon ten en España, e é o feito de ser nomeada polo propio rei Juan Carlos nun discurso, co gallo da visita oficial a este país, en xullo de 2003, do presidente Lula da Silva, como un dos brasileiros de maior impacto entre os españois:

Ha aumentado de forma notable el interés mutuo por nuestras respectivas realidades culturales y por sus protagonistas. Nombres

²O texto que a escritora brasileira fixo para se descubrir ante os lectores norteamericanos publicouse tamén en España (Piñon, 2005).

como los de Machado de Assis, Nélica Piñon o Caetano Veloso, por sólo citar algunos, son bien conocidos en España.³

Cómpre advertir que a penetración da literatura brasileira en España non é, en xeral, un proceso fluído aínda hoxe, xa que adoita ter moitas dificultades para se facer visible. Unha mostra pode ser a publicación hai pouco tempo, en tradución ao castelán, da novela *Budapeste*, de Chico Buarque. Na cuberta desta edición española aparece reproducida unha fotografía do rostro máis turístico do Río de Xaneiro, co Corcovado en primeiro plano, como se resultase imprescindible esa estampa para informar aos posibles compradores do libro de que se trata dunha obra brasileira. Con respecto á difusión da literatura brasileira en España, hai que subliñar que non é equivarable a propagación de libros portugueses e de libros brasileiros. Non é suficiente, nin moito menos, a cantidade de autores brasileiros trasladados ao castelán, que constitúen, sobre todo, unha excepción máis que un acontecemento normal. Son os tradutores, case sempre, e non tanto as editoriais, quen co seu esforzo deciden introducir un libro brasileiro en territorio español. Véxase o que a escritora sudamericana Cristina Peri Rossi observou:

Los editores, por su parte, no se han preocupado por editar a los autores brasileños de una manera sistemática y a la vez selectiva; los pocos que han sido traducidos, lo fueron en virtud de la tarea fanática de algún traductor que los impuso: tal es el caso de Guimarães Rosa y de Graciliano Ramos (del cual, no obstante, se ignora buena parte de su obra). (Peri Rossi, 1982, p. 47-48).

Nélica Piñon é, así a todo, unha autora brasileira cuxa obra non está mal difundida en España. Pódese pasar revista ás traducións dos seus libros ao castelán, pero antes é preciso indicar que Nélica Piñon ten a súa produción literaria publicada máis ou menos en vinte países e traducida a dez idiomas. Agora ben, non é casual que o castelán sexa a lingua estranxeira na que os seus libros teñen un maior número de edicións, xuntando España e os diferentes países hispanoamericanos. Máis aínda, ás veces ata hai en castelán, dun mesmo libro de Nélica Piñon, versións diversas.

En castelán apareceron publicados os seguintes títulos de Nélica Piñon: *Fundador* (*Fundador*, Buenos Aires, Emecé, 1973, trad.: Ida Vitale), *Sala de Armas* con tres versións diferentes (*Sala de armas*, Buenos Aires, Plus Ultra, 1983, trad.: María Elena del Río; *Sala de armas*, Cuba, Arte y Literatura, 1989, trad.: Jorge A. Pomar; *Sala de armas*, Barcelona, Debolsillo, 2002, trad.: Ana Mª Moix), *Tebas do meu Coração* (*Tebas de mi corazón*, Madrid,

³ “Palabras de Su Majestad el Rey en la cena de gala ofrecida al Presidente de la República Federativa de Brasil, en Madrid, el 15 de julio de 2003”.

Ediciones Alfaguara, 1978; México, Fin de Siglo, 1991, trad.: Ángel Crespo), *A Força do Destino (La fuerza del destino*, Barcelona, Ediciones Versal, 1989, trad.: Mario Merlino), *O Calor das Coisas (El calor de las cosas y otros cuentos*, México, 2000), *A República dos Sonhos (La república de los sueños*, Colombia, Norma, 1992; Madrid, Ediciones Alfaguara, trad.: Elkin Obregón Sanín), *A Doce Canção de Caetana (La dulce canción de Cayetana*, Madrid, Mondadori, 1989, trad.: Mario Merlino) e *Vozes do Deserto (Voces del desierto*, Madrid, Ediciones Alfaguara, 2005, trad.: Mario Merlino), a súa última novela ata o de agora.

Cómpre aclarar que a difusión que posúe a obra de Nélide Piñon en Portugal é, en termos comparativos, ben inferior. Con ocasión da concesión á escritora do Premio Juan Rulfo, antes xa mencionado, indicábase a circulación tardía da súa obra en Portugal, posto que, como se dicía nunha entrevista á propia autora no *Jornal de Letras, Artes e Ideias*, tal obra “não é publicada nem conhecida como devia acontecer” (Almeida, 1996). O primeiro libro de Nélide Piñon que se editou en Portugal foi *A República dos Sonhos* (Lisboa, Presença, 1997), e a partir de aí saíron do prelo soamente os volumes *A Doce Canção de Caetana* (Lisboa, Círculo de Leitores, 1999) e *O Calor das Coisas e Outros Contos* (Lisboa, Círculo de Leitores, 2001). Na mesma entrevista, unha pregunta concreta facía referencia ao feito de que Nélide Piñon fose realmente máis coñecida en España que en Portugal:

Apesar de ser uma das escritoras contemporâneas mais conhecidas da língua portuguesa, vai pouco a Portugal. As pessoas estranham essa falta de intercâmbio, sendo certo que vai muito a Espanha, por exemplo (Almeida, 1996).

Xa que logo, pódese concluír que a presenza de Nélide Piñon en España é ben visible, como quedou demostrado cos datos anteriores. Con todo, hai que dicir que a presenza de Nélide Piñon en Galicia é, particularmente, máis sobranceira se cadra que no resto de España. No espazo galego a escritora recibiu varios galardóns, como a Medalla Castelao da Xunta de Galicia (1992), o Premio Rosalía de Castro concedido pelo PEN Clube de Galicia (2002) e, sobre todo, o doutorado *honoris causa* pola Universidade de Santiago de Compostela, sendo a primeira muller a quen se lle atribuíu esta distinción en máis de cincocentos anos de historia. No espazo galego tamén se editaron algúns libros de Nélide Piñon, principalmente unha tradución en galego da súa obra máis importante, *A República dos Sonhos*, e tamén unha edición da novela *Vozes do Deserto* en versión orixinal –é dicir, en portugués do Brasil– que se sobrepuxo á edición brasileira da Editora Record, tamén difundida con normalidade nas librerías galegas. No espazo galego, en fin, a obra de Nélide Piñon foi obxecto de comentarios e análises por parte de auto-

res e estudosos galegos (Fernández del Riego, 2000; González Tosar, 1990; Tarrío Varela, 2002; Villarino Pardo, 1999, 2001 e 2002).

Hai que engadir, polo demais, que Nélida Piñon se consolidou, nos medios intelectuais galegos, como unha escritora unanimemente recoñecida en virtude da calidade indiscutible da súa produción literaria. Xosé Luís Méndez Ferrín declaraba hai pouco tempo acerca dela:

Ten uns dotes excepcionais para a novela de longo percorrido, ao estilo das novelas de Faulkner, complexas, con moita familia e moita xente. (...) En Galicia temos especial debilidade por ela (Sen firma, 2005e).

Sen dúbida a grande acollida que ten Nélida Piñon en Galicia débese, amais do inmenso valor da súa obra, á reciprocidade coa que se corresponde á reivindicación que a escritora sempre fixo das súas orixes galegas ben como da relevancia que o universo galego acada na súa actividade creadora. Son innumerables os testemuños da propia Nélida Piñon que é posible aducir verbo da súa forte vinculación coa realidade galega. A autora dixo algunha vez: “Foi Galicia a que fecundou o meu imaxinario literario” (Pino, 2004). E noutra ocasión confesaba:

(...) pude conciliar dos grandes mitoloxías: la de América, de la que formo parte, y la gallega, a la que también pertenezco y que nunca abolí de mi vida. Metabolicé todo aquello y yo, que amaba recoger las viejas historias, presenté que ese pueblo al que pertenecía tenía un sentimiento narrativo extraordinario (Romero & Pereiro, 1993).

No discurso “Retorno ao centro” –título certamente ben expresivo–, pronunciado o 1 de abril de 1998 ao recibir o doutorado *honoris causa* pola Universidade de Santiago de Compostela, Nélida Piñon aseveraba isto: “Meu amor por Galicia permitiu-me percorrer os itinerarios da imaxinación” (Piñon, 1998, p. 19). E no discurso de toma de posesión na Academia Brasileira de Letras sucedendo ao dicionarista Aurélio Buarque de Holanda, titulado –tamén moi significativamente– “Sou brasileira recente”, Nélida Piñon xa ao primeiro proclamaba:

Muitas vezes confessei que sou brasileira recente. Minha família, no Brasil, é mais jovem que as palmeiras imperiais do Jardim Botânico. Carrego comigo a sensação de haver, eu mesma, desembarcado na Praça Mauá, no início do século, no lugar dos meus avós, em busca da aventura brasileira. A única saga que ainda hoje estremece meu coração (Piñon, 1995, p. 77).

E a seguir agregaba:

(...) respondo por encargos e sortilégios provenientes, muitos deles, dos sentimentos que habitaram meus avós Amada e Daniel, e meu pai, Lino. Todos eles originários de uma Galicia povoada de lendas e de seres ansiosos por partir para longe e marcados, ao mesmo tempo, pelo instinto da volta à terra, por cujas montanhas circulam os fantasmas dos celtas, esses indomáveis desbravadores do imaginário (Piñon, 1995, p. 78).

No discurso “A geografia dos sentimentos” –outro título altamente revelador–, con motivo da cerimonia de entrega do Premio Ibero-americano de Narrativa Jorge Isaacs, Nélica Piñon aseguraba unha vez máis:

Origino-me de uma grei familiar que me inspirou a invenção ficcional de um país chamado Brasil. A fazer dele linguagem, afeto, razão de vida. (Piñon, 2001, p. 31).

Sobre o peso decisivo que a ascendencia galega tivo no seu oficio de creadora de ficcións, Nélica Piñon apuntaba, por outro lado, na nota autobiográfica “A minha mais antiga paixão”:

Comecei a escrever menina ainda, lendo os libros que me davam, inventando os que eu non tinha à mão. Inventar é uma saga antiga, precedeu-me antes do nascimento. Talvez tivesse sido a vocación de meu avô, que se aventurou cedo a cruzar o Atlântico, obedecendo ao gosto da aventura, e à necessidade de instalar-se numa terra que lhe ofertasse horizontes mais amplos. Ou talvez inventar tenha começado com meu pai, igualmente disperso e com a cabeça tantas vezes mergulhada nos libros (Piñon, 1997).

Como se sabe, hai unha pasaxe da biografía de Nélica Piñon especialmente transcendente desde o ángulo literario. É o seu regreso a Galicia, en 1948, permanecendo durante un bienio no lugar de orixe da súa familia, en Cotobade, na provincia de Pontevedra. Recentemente, cando soubo a noticia de que se lle atribuíra o Premio Príncipe de Asturias, Nélica Piñon lembraba con respecto a aquela experiencia da infancia:

Tenía 10 años, y aquel fue un viaje fundacional, iniciático para mí, un viaje que ha marcado mi personalidad y mi trayectoria como creadora. Allí me di cuenta de la fuerza de mis raíces y de la capacidad que tenía para acercarme a otras culturas, a otras formas de vida (Rodríguez, 2005).

Antes, con ocasión de recibir o Premio Rosalía de Castro outorgado polo PEN Clube de Galicia, Nélica Piñon sentenciara no discurso titulado “O presépio amoroso”:

Levada pelas trilhas da emoción, evoco a Galicia. Mergulho na memoria e trago de volta este mundo que ainda hoje me faz feliz. Graças à prodigalidade de meus pais, Carmen e Lino, cheguei à Galicia aos 10 anos. Uma estância que me permitiu identificar os sentimentos galegos, ingressar pelos mistérios da pátria da família, pisar o chão da minha gênese. E subir sozinha ao Pé da Múa, o mítico monte de Cotobade, onde passava as tardes, conhecendo o gosto da liberdade.

Nessas idas ao monte, entregue à própria sorte, dando de comer às vacas galegas, aprendi a desfrutar da solidão, a ouvir o impiedoso ruído do vento norte, os lamentos de algum lobo extraviado da matilha. Sobretudo, a inventar histórias e a prolongar as que recém me haviam contado (Piñon, 2002, p. 45).

Non debe sorprendere que nunha entrevista realizada nestes últimos meses, Nélica Piñon declarase que o máis importante que Galicia lle deu como inspiración literaria foi a imaxinación, un sentimento, conforme di, que desenvolveu entre nós canda nena. En particular, velá a resposta que Nélica Piñon daba á pregunta de que significaba para ela Cotobade:

É o meu feudo literario. Faulkner inventou Yoknapatawpha, que de verdade é un lugar que se chama Oxford, nos EEUU. O mesmo pasa co Macondo de García Márquez. Son cidades míticas. Eu teño na miña memoria dous puntos esenciais do meu florecemento imaxinativo, e despois o mundo enteiro saíu ao meu encontro e eu fun ao encontro do mundo. Son São Lourenço, que era unha estación balnearia no estado de Minas Gerais, a onde a familia dos meus avós galegos me levaba. Eu teño paixón por São Lourenço, tanta que cando quero enxergarme a min mesma vou alí porque coñezo cada recanto. E Cotobade é o outro lado, porque eu fun moi feliz aquí. O sentimento que eu desfrutei foi o da liberdade rompendo os límites da realidade, concretando soños que eu non soñara (Conde, 2005).

Nélica Piñon sinalou que volver a Galicia –o que acontece, dígase de paso, felizmente moitas veces– é sempre “bater ás portas da miña orixe, un feito enriquecedor que me fai ver o mundo de forma multiplicadora” (Sen firma, 2005c). E é que, en definitiva, como ela salientou: “Galicia es mi mito, una especie de tierra prometida” (Cruz, 2005).

A exposición de testemuños canto á vinculación entre Nélida Piñon e a realidade galega puido ser, talvez, extensa de máis, aínda que en ningún caso prolixa. Sería doado ampliála con outras moitas declaracións, porque a defensa por parte de Nélida Piñon da súa vinculación con Galicia é constante. De feito, converteuse mesmo en motivo, por así dicir, metaliterario, demostrándose así a súa importancia.

No conto “Finisterre”, incluído en 1980 no volume *O Calor das Coisas*, a protagonista –moi probablemente a propia Nélida Piñon– volve a unha illa sen nome, mais que ten contornos físicos na xeografía galega, para se encontrar co cerne da súa memoria nesa terra, que é a de seu padriño e corresponde a un espazo máxico de sensacións virxinais. A propósito, esa illa existe, como xa quedou dito, é a Illa de Arousa, e ese padriño tamén existiu, e como habitante precisamente desa mesma illa (Dasilva & Suárez, 2005). Era Ceferino Gondar Gondar, emigrante galego ao Río de Xaneiro ao igual que a familia de Nélida Piñon. A existencia auténtica de tal espazo e de tal personaxe di moito, con certeza, a prol do intenso valor do conto “Finisterre” para entender as raíces da obra de Nélida Piñon. Á fin e ao cabo, a protagonista deste conto di que regresa a esa “Ilha prometida” para “recoller forza e oríxem, terei entón vida por tempo limitado” (Piñon, 1980, p. 80), como se se tratase dun novo bautismo.

Un acontecemento fundamental na recepción de Nélida Piñon en territorio galego ten sido a publicación, nos últimos meses, da versión en galego de *A República dos Sonhos* (Piñon, 2004), a súa novela sen dúbida máis emblemática. No que se refire especificamente ao fenómeno da tradución como cuestión sobre todo analizada desde bases teóricas, é factible atopar algúns textos da propia Nélida Piñon que son moi esclarecedores. Por exemplo, a autora pronunciou unha conferencia na Columbia University, de Nova York, en 1978, xustamente baixo o título “Como vejo a tradução dos meus textos”. De maior interese, con todo, é outra conferencia, titulada “A tradução e o agente recriador”, que Nélida Piñon pronunciou nun encontro sobre a tradución no ámbito latinoamericano que se desenvolveu en xuño de 1974 organizado, tamén en Nova York, polo PEN Clube desa cidade. Esta conferencia, moi útil para coñecer a opinión de Nélida Piñon acerca da actividade de traducir, publicaríase, pouco tempo despois, no xornal *Minas Gerais. Suplemento Literário*.

Débase dicir, antes de analizar polo miúdo esta conferencia de Nélida Piñon, que a lingua literaria brasileira presenta, de modo habitual, unha personalidade propia que ten repercusións importantes cando é traducida. Esa singularidade expresiva é, se cadra, un aspecto que ten moito que ver coa proxección da literatura brasileira no estranxeiro, que é menor, como xa se viu, do que sería xusto. Verdadeiramente, é innegable que a lingua literaria brasileira acostuma a presentar unha fisionomía de seu, na que se destaca

especialmente unha imaxinación verbal extraordinaria (Dasilva, 2000). Nese sentido, un tradutor español de textos lusófonos con bastante experiencia, Basílio Losada, opinaba que a lingua literaria brasileira é unha especie de modelo do que as linguas do século XXI haberán ser (Fuentes, 1997; Losada, 1994). É dicir, un instrumento de comunicación de espírito primordialmente renovador que, cun patrimonio léxico case infinito e cun movemento sintáctico de moita vivacidade, fai que esa lingua sexa un reto tan atraente como laborioso para o tradutor.

Pola súa parte, o prestixioso tradutor francés Albert Bensoussan destacou o feito de que o portugués sexa unha lingua con localización en dous continentes (Bensoussan, 1993). Para el, entre Portugal e España hai, por exemplo, unha sorte de parentesco que só en medida restrinxida permite enxergar diferenzas culturais notables. Polo contrario, o Brasil representa un mundo novo, con diversas tradicións que orixinaron unha cultura híbrida e multiforme. Bensoussan coida que, por iso, a sintaxe da lingua literaria brasileira é menos ríxida, menos clásica, debido principalmente á introdución dunha oralidade que é ben aceptada pola poboación. Ademais, no terreo do vocabulario as peculiaridades son aínda maiores, xa que o Brasil ten un tesouro léxico que é consecuencia da súa historia tan proteica. Desde unha perspectiva semellante, pero adoptando como punto de referencia o que acontece no mundo latinoamericano, tense dito que os autores destas literaturas tenden a someter os procesos de escrita europeos a elaboracións innovadoras. Nesa práctica, designada como transculturizadora, é común que tales autores tomen, como compoñentes esenciais, as formas narrativas orais presentes nas formas de ver o mundo propias de cadanseus lugares (Rama, 1982).

Nélida Piñon, que como escritora pode ser considerada herdeira dun autor como Guimarães Rosa, debido de modo especial á súa actitude renovadora perante a linguaxe, ten meditado sobre este asunto. E é que, como Guimarães Rosa afirmaba, “somentemente renovando a língua é que se pode renovar o mundo”. Isto Guimarães Rosa dicíao desde unha posición idiomática que lle facía recoñecer diverxencias fundamentais entre o portugués europeo e o portugués do Brasil, conforme se pode notar no seguinte testemuño:

Temos de partir do facto de que noso português-brasileiro é uma língua mais rica, inclusive metafisicamente, que o português falado na Europa. E além de tudo, tem a vantagem de que seu desenvolvimento ainda não se deteve; ainda não está saturado. (...) Naturalmente, tudo isto está à nossa disposição, mas não à disposição dos portugueses. Eu, como brasileiro, tenho uma escala de expressões mais vasta que os portugueses, obrigados a pensar utilizando uma língua já saturada (Vasconcelos, 1997).

Nunha entrevista realizada hai unha década, Nélida Piñon reflexionaba, precisamente, acerca do proceso actual de banalización da linguaxe na literatura brasileira:

Acho que está havendo um problema que é mundial: o mercado está presente na obra, começa a ganhar espaço na concepção da obra. Quando o autor está pensando na venda, na tradução e não no projecto estético, do qual ele antes era um servo, havia uma vida inteira dedicada à literatura. Hoje, o autor pensa que ele pode fazer dinheiro com a literatura. Eu acho que isso faz com que a literatura comece a ser prisioneira da perversão do mercado. Não há mais uma audácia estética, projectos de autores que estejam subvertendo a língua, a sintaxe, que esteja errando para acertar, que tenha arrojado de criação. Estou sentindo falta disso, estão todos muito bem-comportados, e escrevendo com limpidez (Almeida, 1996).

A autora rebelábase diante desa renuncia de moitos escritores de hoxe, subliñando o seu compromiso co valor da expresión na súa obra literaria:

Mas eu sou fiel a um facto: continuo sendo de uma implacável exigência com o meu texto. Reescrevo cada página não sei quantas vezes. Ponho em pauta tudo o que sei, me precipito na busca de uma estética que me pareça compatível com aquilo que eu quero fazer e com o que eu sou... (Almeida, 1996).

O grande esmero formal pode explicar, quizais, a atención que Nélida Piñon ten prestado à tradución como fenómeno. A fin de contas, neste punto tamén sería facedeiro establecer outro lazo entra ela e, unha vez máis, Guimarães Rosa, que enfocou sempre a tradución con moitísima sensibilidade (Coutinho, 1998), segundo é posible ver por exemplo a través da ampla correspondencia que cruzou con algúns dos seus tradutores, como o italiano Edoardo Bizzarri (Rosa, 1972) e o alemán Curt Meyer-Clason (Rosa, 2004). Velaquí, como proba case seleccionada ao chou, estas palabras modélicas de Meyer-Clason relativas á difícil tarefa de transferir a obra de Guimarães Rosa a outra lingua:

Traduzir Rosa significa: solicitar a ajuda de todas as forças da imaginação; colocar em campo uma tropa inteira de faculdades imaginativas; tentar aqui e acolá pregar uma peça no autor, superar-lhe num ponto e por vezes registrar uma vantagem. Em outras palavras, tenho de tentar compensar vitórias e derrotas (tanto mais que a cada passo tenho de engolir uma derrota); tenho de juntar numa conta um saldo positivo de versões superiores em alemão

para ficar em condições de poder engolir se necessário trechos intraduzíveis ou soluções fracas, até mesmo falhas (Rosa, 2004, p. 153).

En efecto, Nélida Piñon, de modo parecido ao que acontece no caso de Guimarães Rosa, non se ten mostrado allea, nalgunhas ocasións, ao fenómeno tradutor, ponderando as dificultades fundamentalmente que a experiencia de transvasar unha obra literaria a outras rexións culturais acostuma a presentar. Isto constitúe unha circunstancia que, por outra banda, é inherente, por dicilo así, á lingua literaria brasileira, de natureza tan singular como atrás xa se dixo.

Debe quedar constancia de que o propio Basilio Losada, tradutor experimentado do que antes se fixo mención, confesou que renunciara a traducir ao castelán, logo dun ano enteiro de loitas, a novela *Tebas do meu corazón*, da que Nélida Piñon escribira ata sete manuscritos previos á versión orixinal definitiva. A obra trasladouna finalmente outro tradutor, Ángel Crespo, mais o que di Basilio Losada contribúe moi ben a ilustrar a complexidade que entraña o desafío de verter unha lingua literaria como a brasileira a un espazo cultural diferente:

Losada, para quien cada párrafo es un reto y cada novela un escollo, califica a la brasileña como *una enorme literatura que nada tiene que ver con las preocupaciones europeas desde hace doscientos años*. De su dificultad da prueba que, tras un año de batallar con *Tebas de mi corazón*, de Nélida Piñon, a la que considera una de las obras fundamentales de la literatura brasileña, fue incapaz de traducir la novela, algo que otro lo hizo *muy bien* para Alfaguara. Ya la propia Piñon decía de su novela: *Cuando rompo la sintaxis rompo también el pensamiento. Y ése es mi intento: quebrar la lógica en la medida en que está al servicio del sistema* (Fuentes, 1997).

Tras as consideracións antecedentes sobre o transplante da lingua brasileira a outros lugares, é o momento de atender de xeito pormenorizado á conferencia de Nélida Piñon –“A tradução e o agente recriador”– enriba referida. Antes de analizar a versión galega de *A República dos Sonhos*, será iso de utilidade para captar o punto de vista da escritora sobre a significación que encerra a operación de traducir.

Na súa conferencia, Nélida Piñon reclama para si, primeiro que nada, a condición de escritora brasileira no que é o conxunto da América Latina, e di a seguir que a literatura do seu país, desafortunadamente, non é moi trasladada a outros territorios lingüísticos, o que non lle vai permitir ter da tradución, polo tanto, unha visión suficientemente familiar. Como Nélida

Piñon fai constar:

Uma consciência de que carecemos pelo fato de nossos livros serem raramente traduzidos, o que não permite à língua conhecer com quê espécie de rosto lhe fazem o retrato, sempre que outros repertórios orais nos fixam, no tempo e espaço, e se completa a transferência de um corpo lingüístico para outro. (...)

Faltando-nos pois o confronto regular, e em nível artístico, com outras línguas —ainda que as falemos e possamos lê-las, ou mesmo atraí-las para o corpo da nossa língua— ignoramos como molecularmente reage nossa estrutura lingüística ao retraimento e à abundância alheias, a que regimes internos deve ela obedecer para transferir seu alto teor semântico a uma outra região lingüística, onde se devem conciliar quantas vezes tendências antagônicas. Como conseqüência, torna-se mais difícil localizar em nós mesmos as fendas pelas quais se virá alcançar o substrato da língua brasileira, para fins de tradução.

Cercados de arame farpado, destinados a uma circulação lingüística que se faz entre nós mesmos, sem meios de alcançar o mundo exterior onde projetar nossa invenção, a literatura brasileira torna-se uma massa amorfa e congestionada ao olhar do mundo (Piñon, 1974).

Mais, dito iso, Nélica Piñon non renunciará a expor, con perspicacia, toda unha concepción do que o tradutor, ao seu xuízo, ten que ser. É recoñecible nesta concepción, como non podía deixar de ocorrer, a influencia nítida de Guimarães Rosa, de quen Nélica Piñon evoca, xa ao principio, aquela máxima segundo a cal “traduzir é conviver”. Así, para Nélica Piñon o tradutor, cando leva unha obra dunha lingua a outra, deberá converterse sobre todo nun “construtor artístico”, superando a condición de simple elo entre dúas linguas:

Mas não há arte sem artista. Não há um texto transplantado e germinado sem o co-autor artista, que buscou criar em outra língua as equivalências daquela, em cujo texto aparentemente se fixou para forjar-lhe o arcabouço.

Colar-se, por exemplo, às frases subordinadas ou desmembrá-las em favor das exigências de outra língua, não significam atos de fidelidade. Os fios semânticos estão, às vezes, onde não os pensávamos encontrar. Não necessitamos analisar certos procedimentos estilísticos na tradução para certificarmos o quanto deles se perde na transposição inexata, e como as determinações exageradas sufocam o original. Às vezes, há uma pausa semântica, uma interrupção que subverte o texto, e que o tradutor não percebe, mas cuja solução deve alcançar (Piñon, 1974).

Esta percepción do exercicio de traducir conduce a lembrar aquela idea de Guimarães Rosa con respecto á condición do tradutor como “coautor”. Isto é, o tradutor ten que cooperar co autor, dunha forma máis próxima ou a distancia, a fin de axear, de novo, o seu produto textual a unha realidade que non é a mesma. Repárese, por exemplo, no recoñecemento expresado por parte de Guimarães Rosa diante do traballo de Edoardo Bizzarri nas versións italianas das súas obras:

Sem piada, mas sincero: quem quiser realmente ler e entender G. Rosa, depois, terá de ir às edições italianas (Rosa, 1972, p. 37).

A argumentación de Nélide Piñon é, ao longo da súa conferencia, admirablemente densa co obxecto de alicerzar, no ronsel de Guimarães Rosa, esa imaxe do tradutor como parte activa no proceso de translación. Para ela, en definitiva, “a mensagem de uma língua para outra transmite-se através de uma viagem povoada de capitulações e criações lingüísticas” (Piñon, 1974), o que constitúe unha definición abondo lúcida do que a tradución representa como acto de mediación cultural. Está lonxe de ser unha casualidade que Nélide Piñon optase, de modo decidido, por pechar a súa conferencia con esta sentenza de Ezra Pound manifestada a un dos tradutores dos seus *Cantares*: “You should not translate what I wrote but what I wanted to write”.

Como foi adiantado antes, nos últimos meses apareceu, traducida ao galego, a obra máis salientable de Nélide Piñon, *A República dos Sonhos*, que é conveniente, agora, avaliar a partir do pensamento que a escritora ten da acción tradutora. Débese aclarar, en todo caso, que esta non foi a primeira versión en galego dunha obra de Nélide Piñon. Nas páxinas da revista *Dorma* xa se traducira, hai algúns anos, xustamente o conto “Finisterre”, incluído no volume *O Calor das Coisas*. Naquel momento, os responsables desta versión indicaban de forma explícita que, “a petición da autora”, o conto aparecía “na lingua na que Nélide Piñon quixo escribilo, en galego” (Piñon, 1990).

A referencia a esta versión galega do conto “Finisterre” dá lugar a que se entendan as motivacións que nortearon a tradución á nosa lingua da novela *A República dos Sonhos*. Efectivamente, é unha certa idea de reintegración cultural, ou, se se prefire, de “retorno ao centro”, a que presidiu, sobre todo, a elaboración de tal tradución galega. Non por azar, Nélide Piñon titulou con esa fórmula tan expresiva o discurso co que recibiu, o 1 de abril de 1998, o doutorado *honoris causa* concedido pola Universidade de Santiago. Nélide Piñon explicaba entón en que consiste ese sentimento de “retorno ao centro”:

Nutri sempre profunda nostalgia por uma Galícia que conheci menina, mal sabendo que existia a geografia dos homens e que cada terra –dentro desta estranha noção de pátria– levava um nome. Um nome no mapa, um nome no coração.

Quando então me prometeram que haveria um día de conhecer Galícia. Uma terra de onde a familia, materna e paterna, saíra para deitar raíces no solo brasileiro. Um epicentro que os avós, Daniel e Amada, e Serafim, e o pai Lino, levavam no coração com irrestrita fidelidade. Agraciados por um sentimento que provinha da inalterada fé na soberania dos seus valores de origem e igualmente dos preceitos emanados do cotidiano brasileiro, que agora abrigava a todos (Piñon, 1998, p. 14).

É lexítimo, por conseguinte, sinalar esta idea de reintegración cultural –e, por outra banda, no alcance máis xenuíno de tal concepto– para o feito de que as dúas creacións de Nélida Piñon mencionadas –“Finisterre” e *A República dos Sonhos*– fosen vertidas en galego (Dasilva, 2005a).

Como é coñecido, *A República dos Sonhos* constitúe a crónica tanto épica como lírica dunha familia de emigrantes galegos no Brasil, xeración tras xeración. Madruga e o seu compañeiro Venâncio, que partían no ano 1913 do porto de Vigo para desembarcar na carioca Praça Mauá, van comezar unha vida na que, sen renunciaren ás súas raíces galegas, participan de maneira dinámica na construción do país tropical –esa “república dos sonhos”– ao longo do período contemporáneo. Non é un detalle menor que a novela aparecese dedicada pola escritora aos avós –Amada Morgade Lois e Daniel Cuiñas Cuiñas– e aos pais –Lino Piñon Muiños e Cármen Cuiñas Piñon–, que a súa filiación galega, como ela mesma realza, “levavam no coração com irrestrita fidelidade” (Piñon, 1998, p. 14). Producindo como froito unha obra de fasquía universal, *A República dos Sonhos* enlaza “o mundo galego e o universo da América”, consoante a propia Nélida Piñon escribiu, precisamente, na dedicatoria dun dos exemplares da novela que se garda na Universidade de Santiago.

Foi un grande acerto que unha editorial galega decidise ofrecer aos lectores unha obra de tanta magnitude como *A República dos Sonhos*, retribuíndo, dalgunha maneira, a débeda que os galegos teñen contraído coa súa autora. Se a patria de Nélida Piñon é o Brasil, hai que engadir que, nunha elevada porcentaxe, a súa *matria* debe localizarse en Galicia. Nese feito innegable ten a súa razón de ser, como se sabe, *A República dos Sonhos*, unha homenaxe ao noso país que atopa a mellor recompensa nesta versión en galego.

Victor Freixanes, director da editorial que deu aos lectores galegos *A República dos Sonhos*, dixo que se trata dunha novela, ata certo punto, plenamente galega. E é que, ao seu xuízo, acontece isto:

Nélida Piñon non é unha escritora brasileira que descobre Galicia. É un exemplo de escritora galega que descobre o mundo (Freixanes, 2005).

Non foi desatendido, de seguida, este parecer nos medios intelectuais galegos, posto que mesmo se xulgou que *A República dos Sonhos*, como epopea da emigración, veu ocupar no sistema literario galego un espazo temático que estaba baleiro dentro do xénero narrativo:

Nélida Piñon pasou por Galicia, como casi siempre, con su prisa ordenada, con su agenda repleta, con su acusado sentido de la belleza y con el magisterio permanente de una intelectual esculpida en los materiales del mestizaje cultural. Vino Nélida a presentar *A república dos sonhos*, su gran novela, y a lo mejor la novela gallega que llevamos años buscando. Como bien dijo Freixanes, el editor de la versión en nuestra lengua, *Nélida é unha escritora galega*. Y si esto es así, su novela, ya en todas las librerías, puede ser, por tanto, la gran fabulación de nuestra literatura, que se construye con algo que tanto ha marcado y explicado el universo galaico: la emigración (Rubido, 2005).

Así o soubo entender a propia Nélida Piñon, que viaxou nos últimos meses a Galicia co propósito de presentar esta tradución ao galego de *A República dos Sonhos*. Velaí un testemuño ben diáfano a este respecto:

Pero o que máis emociona a Nélida, ademais de volver a Galicia da que afirma sentirse parte, é que lle concedesen o título de filla adoptiva de Cotobade –de onde procedían os seus catro avós– e, sobre todo, que Galaxia publicase o ano pasado en galego o seu libro *A república dos sonhos*, que conta a historia de dous emigrantes vigueses no Brasil (Sen firma, 2005d).

As palabras da propia Nélida Piñon garanten a mesma observación:

Ser filla adoptiva de Cotobade emocióname máis que calquera outra distinción, máis que a Lexión de Honor francesa. Pero ver editada en galego *A república dos sonhos* despois de vinteún anos é moi importante para min (Pino, 2005).

Máis aínda, Nélida Piñon chegou a salientar que *A República dos Sonhos*, coa súa versión en galego, conseguira obter o que lle faltaba, engadindo que, por iso, agora “o texto é feliz” (Sen firma, 2005b). Mesmamente a escritora subliñou que, en galego, a novela pasaba a adquirir o seu “verdadero rostro” (Sen firma, 2005c), o que fai que non quede nin unha físgoa para calquera dúbida sobre a conveniencia desta tradución.

Como remate, cabe só recoñecer que o retorno de Nélica Piñon ao centro, de tal xeito, xa se consumou, abeirándose a súa novela máis sobresaliente, con esta versión, á terra matricial na que o orixinal xerminara. A mellor noticia, ademais, é que a tradución de *A República dos Sonhos* está a aparecer durante as últimas semanas nas listas dos libros en galego máis vendidos, o que representa un éxito de enorme simbolismo. En verdade, nunca ata o de agora ningunha tradución dunha obra de fóra ao galego dera ocupado este posto senlleiro.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AGUIAR, M. A. P. de. 1992. “Finisterre: resgate das orixens galegas da ilha ao universo”. En HENRÍQUEZ SALIDO, María do Carmo (ed.) *Actas do III Congreso Internacional da Lingua Galego-Portuguesa na Galiza*. A Corunha: Agal, 1992, p. 387-394.
- _____. 1995. “O recultivo da terra galega polo rescate das orixes, en ‘Finisterre’, de Nélica Piñon”. En MALEVAL, Maria do Amparo Tavares (org.) *Actas das II Xornadas UFF de Cultura Galega*. Niterói – Santiago de Compostela: Núcleo de Estudos Galegos UFF – Xunta de Galicia, 1995, p. 169-177.
- ALMEIDA, M. de. 1996. “Nélica Piñon, prêmio Juan Rulfo: *A literatura é para os fortes*”. En *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 666, 24-IV-1996.
- BENSOUSSAN, A. 1993. “La voz de la traducción: la novela latinoamericana contemporánea”. En *Confesiones de un traidor. Ensayo sobre la traducción*. Tradución de Roberto Dengler Gassin & alia. Granada: Editorial Comares, 1999, p. 133-139.
- CASTRO, S. 1997. “Academia Brasileira de Letras. Nélica Piñon, a primeira”. En *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 686, 29-I-1997.
- CONDE, P. 2005. “Nélica Piñon: Cotobade é o meu feudo literario”. En *A Nosa Terra*. 1170, 7-IV-2005.
- COSTA, H. 1987. “À margem de *A República dos Sonhos* de Nélica Piñon”. En *Luso-Brazilian Review*. Vol. XXIV, p. 1-15.
- COUTINHO, E. F. 1998. “O idioma rosiano e o desafio de traduzi-lo”. En *Scripta*. Vol. 2, 1998, p. 80-88.
- CRUZ, J. 2005. “La riqueza mestiza de Nélica Piñon”. En *El País*. 16-VI-2005.
- DASILVA, X. M.. 2000. “Tradução literária e comunicação cultural: o português do Brasil em Espanha”. En *Brasil: 500 Anos de Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Editora Ágora da Ilha, 2000, p. 149-165.
- _____. 2005a. “Nélica Piñon reintegrada”. En *Grial*. Vol. 165, p. 121-122.
- _____. 2005b. “A novela máis recente de Nélica Piñon”. En *Grial*. Vol. 167. No prelo.

- DASILVA, X. M. & SUÁREZ, P. “Nélida Piñon e a Illa de Arousa”. En *La Voz de Galicia*. 3-VII-2005.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, F. 2000. “Galicia na narrativa de Nélida Piñon”. En CACHEIRO VARELA, M (ed.) *Os escritores galegos e Iberoamérica*. Vigo, Universidade de Vigo, 2000, p. 25-37.
- FREIXANES, V. F. 2005. “Nélida de Cotobade”. En *La Voz de Galicia*. 2-IV-2005.
- FUENTES, C. 1997. “Da Galiza ao Brasil”. En *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 689, 12-III-1997.
- FUERTE, S. 1997. “La lengua del siglo XXI”. En *El País*, Suplemento *Babelia*. 4-X-1997.
- GONZÁLEZ TOSAR, L. 1990. “Nélida Piñon ou a paixón de contar”. En *Grial*. Vol. 105, p. 85-95.
- LOSADA, B. 1994. “Guimarães Rosa y la experimentación idiomática en el Brasil: los límites de la posmodernidad”. En MARCO, J. (ed.) *Actas XXIX Congreso del Instituto Internacional de Literatura Iberoamericana*, Vol. III. Barcelona: PPU, 1994, p. 377-380.
- MONIZ, N. H. 1993. *As viagens de Nélida, a escritora*. Campinas-São Paulo: Editora da Unicamp, 1993.
- PERI ROSSI, C. 1982. “La voz de la tierra”. En *Quimera*. Vol. 16, p. 47-48.
- PIÑON, N. 1974. “A tradução e o agente recriador”. En *Minas Gerais. Suplemento Literário*. 22-III-1974.
- _____. 1980. “Finisterre”. En *O Calor das Coisas*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1980, p. 79-91.
- _____. 1990. “Finisterre”. En *Dorna*. Vol. 16, p. 33-42.
- _____. 1995. “Sou brasileira recente”. En *O Presumível Coração da América*. Rio de Janeiro: Academia Brasileira de Letras - Topbooks, 2002, p. 11-25.
- _____. 1997. “A minha mais antiga paixão”. En *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 689, 12-III-1997.
- _____. 1998. “Retorno ao centro”. En *Discursos da investidura de Dª Nélida Piñon como doutora “honoris causa”*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1998, p. 11-22.
- _____. 2001. “A geografia dos sentimentos”. En *O Presumível Coração da América*. Rio de Janeiro: Academia Brasileira de Letras - Topbooks, 2002, p. 27-41.
- _____. 2002. “O presepio amoroso”. En *O Presumível Coração da América*. Rio de Janeiro: Academia Brasileira de Letras - Topbooks, 2002, p. 43-48.
- _____. 2003. “A desdita da lira”. En CAMÕES, Luís de *Os Lusíadas*. Lisboa: Expresso, 2003.
- _____. 2004. *A república dos sonhos*. Tradución de Carmen Torres París & María Dolores Torres París. Vigo: Editorial Galaxia, 2004.
- _____. 2005. “El territorio de la imaginación”. En *El Cultural*. 23-VI-2005, p. 8-10.

- PINO, C. 2004. “Nélida Piñon”. En *La Voz de Galicia*. 21-II-2004.
- _____. 2005. “Entrevista a Nélida Piñon. Os sonhos de verdade son a realidade de cadaquén”. En *La Voz de Galicia*. 30-III-2005.
- PORTO, M. B. V. 1995. “Memorias e aprendizaxes: oralidade e escritura en *A República dos Sonhos* de Nélida Piñon”. En MALEVAL, Maria do Amparo Tavares (org.) *Actas das II Xornadas UFF de Cultura Galega*. Niterói – Santiago de Compostela: Núcleo de Estudos Galegos UFF – Xunta de Galicia, 1995, p. 177-182.
- RAMA, ÁNGEL. 1992. *La transculturización narrativa en América Latina*. México: Siglo XXI Editores, 1982.
- ROCHA, D. V. da. 1995. “Das rías ó río: guía-mapa de Nélida Piñon”. En MALEVAL, Maria do Amparo Tavares (org.) *Actas das II Xornadas UFF de Cultura Galega*. Niterói – Santiago de Compostela: Núcleo de Estudos Galegos UFF – Xunta de Galicia, 1995, p. 163-167.
- Rodríguez, E. 2005. “Nélida Piñon: *Me mueve el cosmopolitismo*”. En *El Mundo*, 16-VI-2005.
- ROMERO, S. & Pereiro, X. M. 1993. “Una menina en el país de los sueños”. En *La Voz de Galicia*, 21-XI-1993.
- ROSA, J. G. 1972. *Correspondência com seu tradutor italiano Edoardo Bizzarri*. Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 2003.
- _____. 2004. *Correspondência com seu tradutor alemão Curt Meyer-Clason*. Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 2004.
- RUBIDO, B. 2005. “El oro del relato (Nélida Piñon escribe desde Brasil la novela gallega que llevamos años esperando y que puede ser la gran fabulación de nuestra literatura)”. En *La Voz de Galicia*, 16-V-2005.
- SECCO, C. L. T. 1996. “Nélida Piñon: a viagem pela língua e a alquimia rebelde do verbo criador”. En *Actas do IV Congresso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza*. Vigo: Agal, 1996, p. 345-350.
- SEN FIRMA. 2005a. “*A república dos sonhos* de Nélida Piñon regresa a porto”. En *El Correo Gallego*, 2-IV-2005.
- _____. 2005b. “Galaxia traduce ao galego a novela *A república dos sonhos*”. En *Galicia Hoxe*. 2-IV-2005.
- _____. 2005c. “Nélida Piñon di que coa tradución ao galego *A república dos sonhos* acada o seu verdadeiro rostro”. En *La Voz de Galicia*. 2-IV-2005.
- _____. 2005d. “Nélida Piñon volve a Galicia como filla adoptiva de Cotobade”. En *Galicia Hoxe*. 30-IV-2005.
- _____. 2005e. “La brasileña Nélida Piñon gana el Príncipe de Asturias de las Letras”. En *El Correo Gallego*, 16-VI-2005.
- TARRÍO VARELA, A. 2002. “Apuntamentos sobre a obra narrativa de Nélida Piñon”. En LORENZO, R. (coord.) *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2002, p. 377-382.

- VASCONCELOS, J. C. de. 1997. “Gostaria de ser um crocodilo...” En *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 700, 13-VIII-1997.
- VIEIRA, N. H. 1991. “Saudade, morriña e analepse. O elemento galego na ficção memorialista de Nélica Piñon”. En CARREÑO, Antonio (coord.) *Actas do Segundo Congreso de Estudos Galegos*. Vigo: Editorial Galaxia, 1991, p. 327-336.
- VILLARINO PARDO, C. 1999. *Aproximação à obra de Nélica Piñon: “A República dos Sonhos”*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 1999. Tese de doutoramento.
- 2001. “A Galiza: um material de repertório priorizado na obra de Nélica Piñon”. En *Cadernos Vianenses*. Vol. 30, p. 93-119.
- 2002. “A trajetória de Nélica Piñon entre 1961 e 1980”. En *Brasil Brazil (Revista de Literatura Brasileira / A Journal of Brazilian Literature)*. Vol. 27, p. 42-72.
- ZAGURY, E. 1971. “O novo telurismo de Nélica Piñon”. En *A palavra e os ecos*. Petrópolis: Vozes, 1971, p. 37-44.

